

II. Abdülhamit Dönemi'nde Meydana Gelen Ermeni İsyancıları Karşısında Süryaniler ve Süryani Patrikhanesi

Ramazan Erhan Güllü*

Giriş

Osmanlı diplomasisinde Ermeni sorununun ortaya çıkışı; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrası imzalanan antlaşmalara İngiltere ile Rusya'nın "Anadolu İslahatı" adıyla Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler lehine reformlar yapılması yönünde koydukları maddeler sonucu olmuştur. Bu durum, uzun süredir var olan bir sorunun diplomatik bir konu haline gelerek uluslararası boyuta taşındığını gösteriyordu. Savaşın ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi; İngiltere'nin müdahalesi ile yürürlükten kaldırılan Ayastefanos Antlaşması'nın yerine imzalanan Berlin Antlaşması'nın da 61. maddesi hükümlerinde yer alan Ermeni sorunu, aslında kökü daha eskilere dayanan bir konuydu. Osmanlı Devleti bu tarihe kadar Doğu Anadolu'da yaşayan çeşitli etnik unsurlar arasındaki problemleri sonlandırmayı başaramamış, giderek güçten düşen devlet özellikle Rusya karşısında aldığı son yenilgiden dolayı artık bu konunun sadece kendi iç meselesi olmadığını kabul etmek durumunda kalmıştı. Ayrıca anlaşma metninde yer aldığı şekliyle, lehlerinde ıslahat yapmakla birlikte Ermenilerin, Kürtlerin ve Çerkezlerin saldırılarından korunacağına dair ibare ile de bahsi geçen unsurlar tarafından yapılan saldırıların önlenemediği, devletin bölgede bir otorite oluşturamadığı kabul edilmiş oluyordu. Bu tarihlerden itibaren Vilâyet-ı Şarkıyye'de daha da artmaya başlayan gerginlikler 1887 yılında Hınçak ve 1890 yılında da Taşnak komitelerinin kurulmaları sonrası daha ciddi bir hal alacaktı. Zira bölgedeki asayiş bozucu faaliyetler giderek yoğunlaşıyordu. Ermeni komiteleri kadar Kürt aşiretlerinin faaliyetleri de asayiş bozan en temel unsurlardan birisi olarak devam ediyordu¹.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, İstanbul/ TÜRKİYE, r_erhangullu@yahoo.com.tr ORCID:0000-0002-6819-4003

1 Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 65-86.

Ermeni komitelerinin kurulmasının ardından Doğu Anadolu'da yaşanan küçük çaplı bazı hadiseler birkaç yıl içinde daha geniş çatışmalara neden olacaktı. Özellikle 1894-1896 yılları Ermeni komitelerinin isyanları, Kürt aşiretlerinin saldırıları gibi nedenlerle Doğu Anadolu'da en yoğun kitlesel çatışmaların yaşandığı dönemlerden olmuştu. 1894 yılında meydana gelen bazı olayların ardından II. Abdülhamit tarafından 1895 yılı mayıs ayında, Berlin Antlaşması'nda bahsedilen ıslahatların hayata geçirileceğine dair bir layiha yayımlanmış, Ermeniler tarafından ıslahatların bir an evvel hayata geçirilmesi talebi ile İstanbul'da yapılan bir nümayişin çatışmaya dönüşmesi sonrası İstanbul'dan başlayarak Anadolu'nun birçok yerine yayılan isyan ve saldırılar meydana gelmişti. Komiteciler tarafından organize edilen isyanlarda, komitelerin kuruluş hedeflerine uygun olarak, ülkede bir Hristiyan-Müslüman çatışması meydana getirilmek istenmiş ve büyük oranda da başarı sağlanmıştı. Ermeni meselesinin halledilebilmesi ve yayımlanan ıslahat layihasının tam anlamıyla uygulanabilmesi için Osmanlı Devleti'ne batı müdahalesinin kaçınılmaz olduğunu düşünen komiteciler, birçok yerde özellikle Müslüman ahaliyi tahrik edip Ermenilerle çatışmalarına sebep olarak, Hristiyanlara "katliam" yapıldığı iddialarıyla istenen bu batı müdahalesini kolaylaştırabileceklerini düşünmüşlerdi. Bu hedefe ulaşmayı kolaylaştırmak için her yol denenmiş; isyanlar öncesinde, ayaklanan komite taraftarları tarafından birçok bölgede İslâmiyet'e ve Müslümanlara hakaretler edilmiş ve yine birçok bölgede küçük çocukların dahi öldürülmeleriyle başlatılan ayaklanmalar beklenildiği gibi Müslüman ahalinin sert tepkisiyle karşılanmıştı. İki toplum arasında yaşanan ciddi hadiselere rağmen, olayların nasıl neticelendiğine bakıldığında komiteciler istedikleri hedefe yine ulaşamayacaklardı. Birçok yerde aynı zamanlarda başlayan olaylar yüzünden askerî birlikler asayişini temin etmekte zorlansalar da, çok daha büyük kargaşalar meydana gelmesine mani olunmuş, özellikle komitecilere destek vermeyen Ermeniler büyük oranda güvenliğe alınarak tüm toplumun karşı karşıya gelmesi engellenmeye çalışılmıştı. Buna rağmen ciddi sayıda Müslüman ve Hristiyan olaylardan zarar görmüştü. Örneğin en ciddi hadiselerin yaşandığı Diyarbakır, Mamüretülaziz (Elazığ) ve Sivas vilayetlerinde çatışmalar sırasında, Ermenilerden 6448 kişi ölmüş, 1206 kişi de yaralanmıştı. Müslümanlardansa 1537 ölü ve 571 yaralı vardı². Bu rakamlar dönemin şartları ve ülkenin nüfus durumu

2 Konuyla ilgili "Maiyyet-i Seniyye-i Cenâb-ı Mülukane Erkân-ı Harbi İkinci Feriki Abdullah Paşa"nın 13 Kânûn-ı Sâni 1311 (25 Ocak 1896) tarihli raporu ve isyanlar hakkında verdiği bilgiler; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) *Yıldız Perâkende Evrakı Askerî Maruzât (Y.PRK.ASK.)* nr. 109/69.

düşünüldüğünde son derece ciddi rakamları oluşturmakla birlikte Osmanlı Devleti'ne gerekli batı baskısını yönlendirmeye yetecek verileri ifade etmiyordu. Üstelik- Ermeniler kadar olmasa da – Müslümanlardan da önemli sayıda ölü ve yaralı bulunması, komitecilerin Müslüman halka yönelik saldırılarını kanıtlıyordu. Karşılıklı çatışmaları ifade eden bu durum yüzünden batılı devletler, özellikle Müslümanların komitecilere tepkilerini çok sert bularak çeşitli protestolarda bulunsalar da daha sert müdahalelere girişmemişlerdi. Komitecilerin batılardan beklentisi ise sadece protesto değildi ve hayal kırıklıklarını açıkça dile getiriyorlardı. Yaşananları “Ermeni katliamı” olarak gören birçok Ermeni önde geleni de bu yüzden batılıları yaşanan hadiseler karşısında Osmanlı Devleti'ne yeterli baskıda bulunmamak ve Ermenileri yalnız bırakmakla suçlayacaklardır. Toplumsal ilişkilerin bu kadar net bir şekilde bozulması ile birlikte Osmanlı idari yapısındaki sorunlar, Ermenilerle birlikte Süryanileri de etkileyecekti³.

Süryanilerin İdarî Durumları ve İsyancılar Karşısındaki Tavrıları

Ermeni olayları sırasında, özellikle Bitlis, Diyarbakır ve Mardin gibi bölgelerde yaşayan Süryaniler de bir şekilde olayların içerisinde yer almışlardı. Aslında Ermenilerle Süryaniler arasındaki ilişkiler, büyük oranda Osmanlı Devleti'nin idari sisteminden kaynaklanan nedenlerle problemler içeriyordu. Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim tebaasını idare sistemi içerisinde Süryaniler Ermeni milleti içinde kabul ediliyorlardı. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin resmî yazışmalarında Süryanilerden, “Süryani Ermenileri”, “Ermeni yamakları” veya “Ermeni milletin Süryani tâifesi” olarak bahsedilmekteydi. Bu durum Süryani Patrikhanesi'nin kendi içindeki idari ve ruhani yapısında bir değişikliğe neden olmamıştı. Mardin'de bulunan Deyru'z-zafaran Manastırı Süryani Patrikhanesi'nin merkezi idi.

3 Bu ilk isyancılar ve ardından yaşanan Müslüman-Hristiyan çatışmaları ile Kürt aşiretlerinin Hristiyan ahaliye karşı devam eden saldırıları, aynı zamanda “Ermeni soykırımı” iddiaları için de ilk adımı oluşturmuştur. Olaylar Osmanlı Devleti'ne yönelik bir soykırım suçlamasına zemin hazırlayabilmek üzere kurgulanmış ancak komitecilerin olayları istedikleri boyutlara ulaştıramamaları, Müslüman ve Ermenilerden ölenlerin sayısının bir “batı müdahalesi” talep edecek sayıyı bulmaması gibi nedenlerle hem olaylara müdahil olan bazı batılı yetkililerin hem de komitecilerin arzusu gerçekleşmemiştir. Fakat bu olaylar hâlen 1915 sevkiyatını “soykırım” olarak tanımlayan araştırmacılar için “1915 soykırımı” öncesi yapılan “büyük katliamlar” ve “soykırımın ilk aşaması” olarak değerlendirilir. 1895 isyancıları ve sonrası hakkında bkz. Mahir Aydın, “Ermeni Soykırımı Senaryosunun İlk Denemesi”, *Yâpay Sorun “Ermeni Meselesi”*, yay. haz. Mahir Aydın, İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2008, s. 25-41; Mahir Aydın, *Belgelerle Ermeni Soykırımı Senaryosu*, Togan Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 19-37; 20. *Yüzyıl Döneminde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri*, yay. haz. Bayram Bayraktar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2007, s. 163-208.

Ruhani anlamda bağımsız olan Süryani Patrikhanesi ve ona bağlı kiliseler ayin ve ibadetlerini kendi usullerine göre yapmaktaydılar. Süryanilerin ruhani hayatlarını rahatça sürdürmelerinden ve devleti ilgilendiren tüm işlerini yürütmelerinden Ermeni Patrikhanesi sorumlu idi. Ayrıca Süryani ruhanilerin seçimleri, tayin ve azilleri, kilise ve manastırlarının tamiri gibi meseleleri de Süryani Patrikhanesi, Bâb-ı Âlî'ye Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla bildirebiliyordu⁴.

Süryaniler uzun süre bu yapıyı değiştirmek, Ermenilerden ayrı bir millet olarak tanınmak ve bu sayede devletle olan ilişkilerini bizzat kendi yetkilileri aracılığı ile yürütmek için uğraşmışlardı. Ancak Tanzimat dönemine kadar bu hususta herhangi bir kazanım elde edememişlerdi. Tanzimat sonrası ise devlet Süryanileri hâlen Ermeni milletinin bir parçası olarak kabul etmekle birlikte başkent İstanbul'da kendi adlarına bir "patrik vekilliği" açmalarını kabul etmişti. Fakat bu durum idari yapıda herhangi bir değişiklik anlamına gelmemektedir zira İstanbul'daki Patrik Vekili de devletle ilgili işlerini yine Ermeni Patrikhanesi aracılığıyla yürütmeye devam etmekteydi. Vekilliğin başkentte cemaat içi bir temsilci bulundurma dışında bir anlamı bulunmamaktaydı. Bu durum sembolik olarak Süryanilerin millet olarak tanınmaları yolunda bir ilk adım kabul edilse dahi bunun devamı gelmeyecekti⁵.

Bu durum 1894-1896 yıllarında yaşanan çatışmalara kadar aynı şekilde devam etmişti. Süryani patriklerinin berâtlarında da Süryanilerin Ermeni milletine tâbi oldukları vurgulanmaktaydı. 1895 yılında yaşanan geniş çaplı isyan ve çatışmalardan kısa süre önce patrikliğe seçilen Abdülmesih Efendi ile birlikte berâtlardaki ifade değişmiş, patriğin berâtından Süryanilerin Ermeni milletine tâbi oldukları ibaresi çıkarılmıştı. Ancak bu değişiklik de Süryanilerin ayrı bir millet olarak tanındıkları anlamına gelmemektedir. Süryanilerden hâlâ bir millet şeklinde değil cemaat olarak bahsedilmekteydi⁶.

4 Canan Seyfeli, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Süryani Kadim Kilisesi Örneği", *Süryaniler ve Süryanilik – I. Kitap*, haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, 2005, s. 262.; İbrahim Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat: 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s. 52-62.; İbrahim Özcoşar, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Süryani Kadimler", *Süryaniler ve Süryanilik – II. Kitap*, haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, 2005, s. 209-237.

5 Canan Seyfeli, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı", s. 262-262.; İbrahim Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat*, s. 85.

6 P. Gabriyel Akyüz, *Osmanlı Devleti'nde Süryani Kilisesi*, Resim Ofset A. Ş., Mardin 2002, s. 11, Belge No: 3.

Hem Süryani Patriği Abdülmesih Efendi hem de ona bağlı ruhanilerin büyük çoğunluğu ile Süryani ahalinin birçok önde geleni, bu yıllarda yaşanan olayların sorumlusu olarak Ermeni komitelerini görmüşler ve sürekli Ermenileri suçlamışlardı. Süryani Patrikhanesi'nin olaylar karşısında tamamen Ermenileri suçlayan bir tutum sergilemesinin birçok nedeni bulunmaktaydı. Patrikhanenin bu süreçteki en temel amacı, Süryanilerin Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı olmaktan çıkarılarak ayrı bir millet olarak tanınmalarını sağlamaktır. Böylece Süryani Patriği de Süryani milletin temsilcisi olarak Osmanlı Devleti nazarında gücünü ve otoritesini artırmış olacaktı. Ermeni Patrikhanesi'nin olaylar sırasındaki tutumu da Süryani Patrikhanesi'nin bu hedefini gerçekleştirmesine imkân sağlayacak şekildeydi. Dönemin Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan, başta Sultan II. Abdülhamit olmak üzere devlet yetkilileri ile tamamen çatışma halinde olan bir din adamıydı. Ermeni milliyetçileri tarafından "demir patrik" olarak tanımlanan İzmirliyan⁷, Osmanlı Devleti tarafından, ıslahatların bir an önce uygulanması talebiyle İstanbul'da gerçekleştirilen Bâb-ı Âlî nümayişinden Anadolu'daki olaylara kadar, 1895-1896 yıllarında ülke genelinde yaşanan Müslüman-Hristiyan çatışmalarının baş sorumlusu olarak görülmekteydi⁸. Avrupalı devletlerin de açıkça destek verdiği İzmirliyan'ın bu tutumuna karşılık Süryani Patrikhanesi, kendilerinin Osmanlı yanlısı bir tutum içinde olarak devletten taleplerini daha rahat elde edebileceklerini düşünmekteydi. Ayrıca Avrupalı Katolik ve Protestan misyonerlerin bölgedeki faaliyetleri ve yine bölgedeki konsolosluklar aracılığıyla bu mezheplere geçen Hristiyanlara Avrupalı devletlerin desteği dolayısıyla Süryani milleti içinden de Katolik ve Protestan cemaatler oluşmuştu. Bu bölünmeye bağlı olarak öncelikle Süryani Katolik Patrikliği kurulmuş, daha sonra da Süryani Protestan Cemaati Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştı. Kendisi için otorite kaybı anlamına gelen bu duruma, misyonerlerin ve konsolosların etkisi yüzünden de zaten Süryani Patrikhanesi'nin o dönemde Avrupalı devletlerle ilişkileri pek iyi değildi. Bu durum da patrikhanenin Osmanlı Devleti ile ilişkilerini yakınlaştırmasını sağlayan bir etkiye neden olmuştu⁹.

7 Mateos İzmirliyan'ın biyografisi için bkz. Kevork Pamukçyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar – IV, Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 254-255; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C III (1891-1922), Pars Yayın ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul 2004, s. 66.

8 Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan'ın patriklik süreci ve Müslüman-Hristiyan çatışmaları karşısındaki tutumu hakkında bkz. Güllü, *age.*, s. 217-287.

9 Süryaniler arasından Katolikliğe geçiş ve Süryani Katolik Patrikhanesi'nin kuruluşu hakkında bkz. İbrahim Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat ...*, s. 98-110.; İbrahim Özcoşar, "Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patriklikleri", *Süryaniler ve Süryanilik – I. Kitap*, haz. Ahmet Taşgün, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, 2005, s.

Diyarbakır Valisi Enis Paşa'ya Yönelik Suçlamalar ve Süryaniler

Patrikhanenin çatışmalar sırasında ve sonrasında Ermenilere karşı tavrını en somut şekilde, Diyarbakır Valisi Enis Paşa ile olan ilişkileri göstermekteydi. Diyarbakır Valiliği öncesi, iki yıl kadar, Mardin Mutasarrıflığı da yapmış olan Enis Paşa 1894 yılı sonlarında Diyarbakır Valiliği görevine vekâleten atanmıştı. Hem Mardin hem de Diyarbakır'daki görevleri dolayısıyla Enis Paşa, gayrimüslim ahalinin ve din adamlarının tanıdığı bir isimdi. Bir yıl kadar vali vekilliği yapmasının ardından da 1895 yılı Ekim ayı başlarında asâleten valilik görevine getirilen Enis Paşa'nın görevine asâleten başlamasının üzerinden bir ay geçmeden bölgede isyanlar, Kürt aşiretlerinin Hristiyanlara saldırıları ve bunların ardından yaşanan Müslüman-Hristiyan çatışmaları meydana gelmişti. Olaylar başlamadan önce Enis Paşa'nın bölgedeki gayrimüslim cemaat temsilcileri ile yakın ilişkilerinin bulunduğu dair emareler bulunmakla birlikte, çatışmaların hemen öncesinde Paşa'ya karşı tepkiler de oluşmaya başlamıştı. Süryaniler arasında da Enis Paşa'ya karşı olumsuz tavırlar hâkimdi¹⁰.

Gayrimüslim yetkililerle temas halinde olarak vilayette herhangi bir olaya fırsat verilmesini engellemek isteyen Enis Paşa ise ruhani liderlerle birlikte hareket etmek arzusundaydı. Resmen göreve başladığı sırada, dönemin Süryani Patriği Abdülmesih Efendi Mardin'de bulunmaktaydı ve Paşa'nın göreve başlama merasimine de katılmamıştı. Vilayette yaşanan gerginliklere karşı önlem almak için uğraşan Enis Paşa, Abdülmesih Efendi'yi Diyarbakır'a davet ederek vilayet merkezinde bulunmasını istemiş, patrik de yaşanan olaylardan bir gün önce Diyarbakır'a gelmişti. Faaliyetleriyle de Abdülmesih Efendi Süryanilerin Ermenilerle birlikte hareket etmesini engellemeye çalıştığı gibi, olaylar sonrasında da komitecilere karşı tavrını sürdürecekti¹¹.

284-294.; İbrahim Özcoşar, "Separation and Conflict: Syriac Jacobites and Syriac Catholics in Mardin in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol.: 38, No.: 2, 2014, s. 207-208.; Gökhan Sarı, *Ermeni Meselesi Işığında Süryaniler: Tartışılan Bir Köken, Eleştirilen Bir Politika ve Unutulan Bir Değer*, Barış Kitabevi, Ankara 2013, s. 63-66. Süryani Protestan cemaati hakkında bkz. Aziz Koluman, *Ortadoğu'da Süryanilik (Dini – Sosyal – Kültürel Hayat)*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 23.; Sarı, *age.*, s. 66-67.

10 Ramazan Erhan Güllü, "1895-1896 Ermeni İsyânlarında Batılı Devletlerin Osmanlı Devleti'ne Yönelik Tutumlarına Bir Örnek: Enis Paşa'nın Diyarbakır ve Halep Valiliklerine Karşı Tepkiler", *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu*, Ankara 23 Ocak 2014, *Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 179-182.

11 Hanna Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Patriklerinin Özgeçmişi*, çev. Gabriyel Akyüz, ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul 2006, s. 191-192.

Aynı tarihlerde, birçok bölgede olduğu gibi Süryanilerin yoğun olarak yaşadıkları Bitlis, Diyarbakır ve Mardin'de de ahali arasındaki gerginlikler oldukça artmıştı. Ermeniler tarafından zaman zaman iş yerleri kapatılarak protestolar yapılmakta, Ermeni ıslahatlarının hayata geçirilmesi talebiyle başlatılan bu tür eylemlere Müslüman ahalinin tepkisi toplumsal ayrışmayı artırmaktaydı. Yaşanan bu gerginlikler, Diyarbakır'da 1 Kasım 1895 Cuma günü Ermeni komitecileri tarafından başlatılan bir isyana ve ardından da Müslümanlar ve Ermeniler arasında bir çatışmaya dönüşmüştü. Komitecilerin, Müslümanların büyük çoğunluğu Cuma namazındayken başlattıkları olaylara Müslüman ahalinin verdiği tepkiyle vilayette ciddi bir kargaşa yaşanmıştı. Sonradan hazırlanan raporlara göre, çatışmaların başlamasından itibaren on beş günlük süre içerisinde Diyarbakır merkezde 126 Müslüman 60 Hristiyan hayatını kaybetmişti¹². Vilayet genelinde sayı daha da fazlaydı ve olaylardan zarar gören ciddi sayıda Süryani bulunmaktaydı. Benzer olaylar Bitlis ve Mardin'de de meydana gelmiş, Kürt aşiretleri tarafından Süryanilerin patriklik merkezlerinin bulunduğu Deyru'z-zafaran Manastır'na da saldırılmış, manastır askeri birliklerin müdahalesiyle saldırıdan kurtarılmıştı. Bölgedeki kaza ve köylerin çoğunda yaşanan olayların sonlandırılması ve düzenin yeniden sağlanması uzun bir zaman almıştı¹³.

Olayların başlaması ve gelişimi – yine birçok bölgede olduğu gibi – komitecilerin hedeflerine uygundu. Anadolu'daki Ermeni toplumunun büyük çoğunluğundan destek bulamayan Ermeni komitelerinin tertip ettikleri isyan hareketlerinde temel gayeleri, olayları Hristiyan-Müslüman çatışması haline dönüştürerek, Müslümanların Ermenilere karşı sert tepkilerde bulunmalarını sağlamaktı. Bu sayede Ermenilerin tehlike altında olduğu propagandasıyla batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahalede bulunması kolaylaştırılacaktı. Diyarbakır'da bir Cuma namazı sırasında başlatılan isyan bu hedeflere ulaşmanın kolay bir yolu olarak değerlendirilmişti. Bu sayede Müslüman ahali hadiseyi, tüm Ermenilerin doğrudan İslam'a ve Müslümanlara karşı bir saldırısı olarak değerlendirecek, onların Ermenilere karşı sert tepkilerde bulunmaları suçsuz birçok Ermeni'nin de zarar görmesine neden olacağı için, yaşanan hadiseler tamamen Müslüman ahalinin Hristiyanlara karşı saldırgan tavırları olarak görülecekti. Bazı Kürt

12 Oktay Bozan, "Ermeni Meselesi Bağlamında Diyarbakır Süryanileri ve Turabdin İsyancıları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 25/ S. 2, 2015, s. 196.

13 Özellikle Mardin Sancağı'nda yaşanan olaylar hakkında bkz. Oktay Bozan, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin Sancağında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri ve Ermeni Olayları", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)*, Yıl: 13, S. 25, 2015/1, s. 85-127.

aşiretlerinin Ermenilere karşı sert tavırları da buna eklenince vilayette iki toplum arasında ciddi çatışmalar yaşanacaktı¹⁴. Komitelerin faaliyetlerine sayıları çok olmasa da Süryaniler arasından da destek verenler olduğu gibi, Müslüman ahalinin Hristiyanlara saldırılarında zarar gören, öldürülen ve yaralanan Süryaniler de vardı¹⁵. Başta Ermeniler olmak üzere Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki toplumsal ilişkileri, eskiye dönmeyecek şekilde olumsuz etkileyen bu ilk silahlı hareketler hem Ermeniler hem de batılı yetkililer tarafından Ermenilere yönelik katliamlar olarak adlandırılmıştı. Özellikle Diyarbakır Vilayeti'ndeki çatışmalar sırasında, katliamlara göz yummak hatta olayları organize etmekle suçlanan ilk kişi de Vali Enis Paşa idi. Enis Paşa önceki görevlerinden beri Kürt aşiretleri ile yakın ilişkilerde bulunmakla ve Kürtlerin Ermenilere karşı saldırılarında onları teşvik etmekle suçlanıyordu¹⁶.

Enis Paşa'ya yönelik suçlamalar uzun süre devam ettiği gibi bölgedeki Avrupalı konsoloslar ile İstanbul'daki sefirler, Sultan II. Abdülhamit'ten bir an önce Paşa'yı Diyarbakır Valiliği görevinden almasını istiyorlardı. Enis Paşa ise olaylar boyunca İstanbul'a yazdığı yazılarıyla vilayette sükûnun sağlanması için uğraştığını belirtiyor ve çoğunlukla Ermeni ihtilalcilerini suçluyordu. Buna karşılık hem Ermeniler hem de bölgede görevli konsoloslar sürekli Paşa'yı, Müslümanları Ermenilere karşı kışkırtmakla ve Ermenilere katliam yapılmasına göz yummakla suçlamaya devam ediyorlardı. Diyarbakır'daki olaylar devam ederken olduğu kadar olayların yatışmasından sonra da vali hakkındaki şikâyetler son bulmayacaktı. Olaylar yatıştıktan sonra dahi Enis Paşa hakkındaki sürekli şikâyetler üzerine Sultan II. Abdülhamit, Diyarbakır'dan aldığı bilgilere ek olarak merkezden gönderilecek memurlarla da vali hakkında incelemeler yapılmasını isteyecekti. Neticede Enis Paşa hakkındaki iddiaları araştırmak üzere iki tahkik memuru tespit edilerek Diyarbakır'a gönderilmişti. Memurlar, Paşa hakkındaki suçlamalara dair tahkikat

14 1895 yılında Diyarbakır'da yaşanan hadiseler için bkz. Oktay Bozan, "Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayeti'nde 1895 Ermeni Olayları", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2006, s. 56-110; Serkan Yazıcı, "1895 Diyarbakır Ermeni Olayları", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, ed. Bahaeddin Yediylidiz, Kerstin Tomenendal, C 3, 2008, s. 733-750.

15 Oktay Bozan, "Ermeni Meselesi Bağlamında ...", s. 196-197.

16 Bu görüşlere dair detaylı iki çalışma için bkz. Claire Mouradian, "Gustave Meyrier and the Turmoil in Diarbekir, 1894-1896", *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, ed. Richard G. Hovannisian, Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2006, s. 209-250; Jelle Verheij, "Diyarbekir and the Armenian Crisis of 1895", *Social Relations in Ottoman Diyarbekir 1870-1915*, ed. Joost Jongerden, Jelle Verheij, Leiden, etc (Brill) 2012, s. 85-145.

yapacaklar ve sonucu Sultan'a ileteceklerdi. Ayrıca yaşanan çatışmalar hakkında da – diğer bölgelerdeki olaylar için de olduğu gibi – teşkil edilen tahkik heyeti aracılığıyla olayların araştırılması, suçluların belirlenmesi ve çatışmalardan sonra vilayetteki durumun net olarak tespit edilmesi sağlanmaya çalışılacaktı. Tahkik heyetine Süryaniler tarafından sunulan raporlarda, başta din adamları ve Süryani cemaatinin önde gelenlerinin, olaylardan Ermenileri sorumlu tutan beyanları yer almaktaydı¹⁷.

Olaylara Dair Süryanilerin Görüşleri

Olayların sonlandırıldığı günlerde, yaşananlar hâlâ canlılığını korurken, Bitlis'ten bazı Süryaniler İstanbul'a çektikleri telgraflarda olayların sorumlusu olarak Ermeni komitecilerini göstermişler ve bölgedeki Süryanilerin yaşananlardan sorumlu olduklarının düşünülmemesi gerektiğini belirtmişlerdi¹⁸. Bir süre sonra İstanbul'daki Süryani Patrik Vekili de Sadaret'e bir istida sunarak Bitlis, Diyarbakır ve Mamuret-ül-aziz vilayetleriyle Urfa Sancağı'nda yaşayan Süryanilerin, Ermeni komitecileri yüzünden felaket ve musibetlere maruz kaldıklarını ifade etmiş, yaşanan olaylarda Süryanilerin dahil olmadığını dile getirmişti. Patrik Vekili ayrıca, Ermenilerin eskiden beri sürdürmeye çalıştıkları ayrılıkçı hareketlere Süryaniler destek vermedikleri ve Ermeni nüfuzuna girmeyi kabul etmedikleri için Ermenilerin düşmanlık ve baskılarına maruz kaldıklarını söylüyordu. Bu baskılar; Ermeniler tarafından Süryani kilise ve manastırlarına el konulması, kadim eserlerinin mahvedilmesi, din adamlarının hakaret ve darbılara maruz kalması, Süryani ahalinin kendi ayinlerinden men edilmesi, mezarlıklara dahi müdahale edilerek ölülerini kendi mezarlıklarına gömmelerine engel olunması şeklindeydi. Son olaylar sırasında da Ermeni ayrılıkçıları kendilerini desteklemeyen Süryanilere saldırmışlar, mal ve mülklerine zarar vermişlerdi. Süryanilere asıl zarar verenlerin Kürt aşiretleri olduğunu, yağma ve katl işlerini en çok Kürtlerin yaptığını da vurgulayan Patrik Vekili, buna karşılık komiteci Ermenilerin yaptıklarının da görmezden gelinmemesi gerektiğini belirtiyordu. Ermeniler, Avrupa'dan aldıkları paralarla ve Avrupalıların desteği ile hareket ederken, Süryanilerin Osmanlı Devleti dışında hiçbir devletten destek alan bir topluluk olmadıklarını ve Osmanlı Devleti'ne sâdik ve tâbi olmaktan hiçbir zaman uzaklaşmadıklarını vurgulayan Patrik Vekili, Sadaret'ten Ermenilerle Süryanilerin

17 Oktay Bozan, "Ermeni Meselesi Bağlamında ...", s. 198-200.

18 Bitlis Süryanilerinden bazılarının imzalarıyla Sadaret'e çektikleri 15 Teşrin-i Sâni 1311 (27 Kasım 1895) ve 22 Teşrin-i Sâni 1311 (4 Aralık 1895) tarihli telgrafları; BOA. *Tahrîrât-ı Hâriciye Odası (HR. TH.)* nr. 166/20 lef 1-3.

aynı şekilde değerlendirilmemesini ve Süryanilere destek olunmasını istiyordu¹⁹. İstanbul'da bulunan patrik vekili, olayları takip eden günlerde yazdığı farklı istida ve takrirlerde benzer ifadelerde bulunmaya devam etmişti²⁰. Özellikle Urfa ve Bitlis'te Süryanilerin Ermeniler tarafından zarara uğratıldıkları, bazı Süryani kiliselerinin Ermeniler tarafından zabtedildiği ve birçok mallarının da tahrip edildiğine dair şikâyetler olayların üzerinden bir yıla yakın bir süre geçtikten sonra da dile getirilmeye devam edilecekti²¹.

Patrik Vekili'nin yukarıda bahsedilen istidasından bir hafta önce de (hadiselerin hemen arkasından) Süryani Patriği Abdül-Mesih Efendi, bazı Süryani din adamları ve ahalinin önde gelenleri ile birlikte doğrudan Sultan II. Abdülhamit'e hitâben Mabeyn'e yolladığı bir istidada benzer ifadelerde bulunmuştu. Bölgede yaşanan karışıklıklardan birkaç ay önce patrik seçilmiş olan Süryani Patriği Abdül-Mesih Efendi²² daha önce de ifade ettiğimiz gibi yaşanan karışıklıklar sırasında Süryanilerin güvenliğini sağlayabilmek için yerel yöneticilerle de temasta bulunarak yoğun bir şekilde çalışmıştı. Bazı din adamları ve cemaat muteberânının da imzalarıyla Sultan'a yolladığı istidada Patrik Efendi, olayların öncesinde komitecilerin faaliyetlerine dâir hiçbir bilgiye sahip olmadıklarını, çatışmalar başladıktan sonra ise Ermeni komitecilerinin Süryanileri de kendilerine destek olmaları hususunda zorladıklarını öğrendiklerini belirtiyordu. Gerek Ermenileri destekleyen gerek komitelerin propagandalarına kapılarak komitecilerle birlikte hareket eden Süryanileri engellemek için uğraştıklarını ve onlara nasihatlerde bulduklarını ifade eden Abdül-Mesih Efendi, "dedelerimizden bize en kıymetli miras olan sadakatimizi korumaktan vazgeçmedik" diyordu. Ermenilere destek verenler ise Süryanilerin küçük bir kısmıydı. Bu yüzden Patrik de Ermenilerle Süryanilerin aynı şekilde değerlendirilmemesi istihâmında bulunuyordu²³.

19 İstanbul Süryani Patrik Vekâleti'nden Sadaret'e 15 Kanûn-ı Evvel 1311 (27 Aralık 1895) tarihli istida; BOA. *Sadâret Mektûbî Kalemî Mühimme Odası (A.MKT.MHM.)* nr. 609/36 lef 2.

20 Süryani Patrik Vekili'nin Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne 2 Kanun-ı Sani 1311 (14 Ocak 1896) tarihli takriri; BOA. *Hâriciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3)*, nr. 448/36 lef 3.

21 Halep Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne 3 Ağustos 1312 (15 Ağustos 1896) tarihli telgraf; BOA. Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısmı (*DH.TMIK.M.*) nr. 13/23 lef 1.

22 Süryani Kadîm Milleti Patrikliği'ne Suriye Matranı Abdül-Mesih Efendi'nin seçildiğine dâir Sadaret'ten Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne 11 Temmuz 1311 (23 Temmuz 1895) tarihli tezkire; BOA. *Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.)* nr. 660/49438.

23 Süryani Patriği Abdül-Mesih Efendi ile bazı Süryani din adamı ve muteberâmı tarafından Mabeyn'e yollanan 7 Kanûn-ı Evvel 1311 (19 Aralık 1895) tarihli istida; BOA. *Yıldız Perâkende Evrak Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzâtı (T.PRK.AZN.)* nr. 15/1 lef 1.

Olayın üzerinden yaklaşık altı ay geçtikten sonra, Diyarbakır'dan Sadaret'e yolladığı başka bir tahriratında da Abdül-Mesih Efendi, olaylardan yine Ermenileri sorumlu tutmuş hatta Diyarbakır'daki olayların sorumlusu olduğu gerekçesiyle sürekli eleştirilen Diyarbakır Valisi Enis Paşa'yı savunmuştu. Patriğe göre Enis Paşa'ya yönelik eleştirilerin çoğu haksızdı ve istidasında "Ermeni fesedesi" tarafından çıkarılan olaylar sırasında Vali Enis Paşa'nın her kesimden ahalinin huzurunu temin için özenle çalıştığını ve onun çalışmaları sayesinde vilayette huzurun tesis edilebildiğini anlatmıştı. Patrik, Sadaret'ten ayrıca fesadçılara karşı çalışmalarıyla bölgedeki Müslim ve gayrimüslim ahalinin huzurunu sağlayan Paşa'nın "rütbesinin terfi'yle taltifini" talep ediyordu. Sonraları, kimi gayrimüslimler tarafından patriğin bu tahriratı Vali'nin zorlamasıyla yollamak zorunda kaldığı iddia edilmişti. (Benzer olarak Sultan'a ve Sadaret'e yollanan diğer arıza ve istidalarında kasten ve zorlamayla yazdırıldığı düşünülmekteydi.) O sırada yaşananlar düşünüldüğünde, patriğin tahriratındaki ifadeleri gerçekten Vali'nin zorlamasıyla kaleme almak zorunda kaldığı veya bu şekilde bir tahrirat vesilesiyle bölgedeki Süryanileri korumak kastıyla yönetimle yakın ilişkiler kurmaya çalıştığı söylenebilir. Bunların tamamen doğru olduğu düşünülse dahi patriğin "Ermeni fesedesi"ni suçlayarak kendilerinin Ermenilerden ayrı olduklarını özellikle vurguladığı da açıktır²⁴. Benzer ifadeler aynı dönemde Süryani cemaatinin farklı kesimlerince de dile getirilmeye devam edilmekteydi. İstanbul'a yollanan bu tür yazıların tümünde, "Ermeni fesâdcıları" ile alakalarının olmadığı ifade ediliyorsa da esas amacın Süryanilerin ayrı bir millet olduklarını vurgulamak olduğu anlaşılmaktadır²⁵. Ayrıca Diyarbakır Valisi Enis Paşa ile Süryani Patriği Abdülmesih Efendi'nin ilişkilerinin pek sıcak olmadığını gösteren olaylar da vardır. Patriğin Enis Paşa'yı öven yazısından birkaç ay sonra hem Enis Paşa hem de Diyarbakır Redif Fırkası Kumandanlığı İstanbul'a çektikleri telgraflarla Patrik Abdülmesih Efendi'nin şehirde problemlere neden olduğunu ifade ederek, patriğin Deyru'z-zafaran Manastırı'na dönerek görevine patrikliğinin ruhani merkezinde devam etmesinin sağlanmasını istemişlerdi²⁶. Bunun üzerine Abdülmesih Efendi, Diyarbakır merkezinde olaylar başlamadan önce Vali Enis Paşa'nın davetiyle

24 Süryani Patriği Abdül-Mesih Efendi'nin Diyarbakır'dan Sadaret'e yolladığı 9 Mayıs 1312 (21 Mayıs 1896) tarihli tahriratı; BOA. *Sadâret Evrak Kalemî (A.VRK.)* nr. 140/19.

25 İbrahim Özcoşar, "Osmanlı'da Hristiyan Cemaatler Arası İlişkiler ...", s. 11-13.

26 Diyarbakır Valisi Enis Paşa'nın Sadaret'e 10 Ağustos 1312 (22 Ağustos 1896) tarihli şifre telgrafi; BOA. *A.MKT.MHM.* nr. 637/34 lef 6. Diyarbakır Redif Fırkası Kumandanlığı'nın Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na 12 Ağustos 1312 (24 Ağustos 1896) tarihli telgrafi; *Aynı Vesika*, lef 8.

geldiği Diyarbakır'dan yine onun şikâyetiyle ayrılacaktı. Diğer taraftan Enis Paşa'ya karşı yapılan suçlamalar ve özellikle Avrupalı temsilcilerin devam eden baskılarına daha fazla direnemeyen Sultan II. Abdülhamit de Vali Enis Paşa'yı – 1896 yılı Kasım ayında- valilik görevinden azletmek mecburiyetinde kalacaktı²⁷.

Sonuç

1894-1896 yılları arasında Osmanlı ülkesinin birçok bölgesinde yaşanan Ermeni – Müslüman çatışmaları, Osmanlı topraklarında bir arada yaşama kültürüne ciddi zararlar vermişti. Ermeni komiteleri aslında ülkedeki diğer Hristiyan toplulukları da kendi yanlarına çekmek hedefindeydiler. Bu toplulukların başında da Süryaniler gelmekteydi. Olaylar sırasında komitelerle birlikte hareket eden kimi Süryaniler olduğu gibi Kürt aşiretlerinin Hristiyanlara yönelik saldırılarında da birçok Süryani zarar görmüştü. Kürt aşiretlerinin önceki dönemlerden beri devam eden bu tür saldırılarının, Süryaniler arasında Ermeni komitelerine verilen desteğin artmasına neden olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Doğu Anadolu bölgesindeki asayişsizliğin temel sorumlularından olan bazı Kürt aşiretlerinin Hristiyanlara yönelik saldırıları, Ermeni komitelerinin bölgedeki Hristiyan ahalden aldıkları desteğin sürekli artmasına neden olmuştur.

Bunlara rağmen Süryanilerin büyük çoğunluğu- özellikle Süryani Patrikhanesi- olayların başlangıcından itibaren Ermeni komitelerine karşı tavrı almış ve yaşananların sorumlusu olarak komiteleri görmüştür. Süryani Patrikhanesi'nin bu tavrında esas olarak Ermeni Patrikhanesi ile uzun zamandır yaşamakta oldukları idarî problemlerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Millet Sistemi çerçevesinde Ermeni Patrikhanesi'ne bağlı olarak ve Ermeni milletinin parçası kabul edilerek yaşayan Süryanilerin, bu idari yapıyı değiştirme talepleri Osmanlı Devleti tarafından 1890'lı yıllara kadar kabul görmemiştir. Süryani Patrikhanesi, bu tarihlerde faaliyetlerini artıran ve silahlı çatışmalara neden olan Ermeni komitelerine karşı çıkararak, aslında kendilerinin Ermenilerden ayrılma talepleri hususunda Osmanlı Devleti'ni ikna etmeyi hedeflemiştir. Ermeni milletinin parçası

27 Diyarbakır'da yaşanan bu olaylar Enis Paşa'nın sonraki süreçteki vazifelerine de etki edecekti. Diyarbakır Valiliği görevinden azlından birkaç yıl sonra Sultan II. Abdülhamit, kendisini Halep Valiliği'ne atamış ancak yine bölgedeki konsolosluk ve elçiliklerin itiraz ve tepkileri neticesinde Paşa, atandığı göreve devam edememişti. 1895-1896 yıllarında Halep Vilayeti'nde yaşanan karışıklıklar ve sonrası ile Enis Paşa'nın vilayete atanması/azlı süreci hakkında bkz. Ramazan Erhan Güllü, "1895-1896 Ermeni İsyanlarının Osmanlı Vilayet İdaresine Etkileri -Halep Örneği-", *OTAM- Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 32, 2012, 2013, s. 1-33.

II. Abdülhamit Dönemi'nde Meydana Gelen Ermeni İsyamları Karşısında Süryaniler ve Süryani Patrikhanesi

469

olarak kabul edilmelerinin, kendilerinin de yaşanan olaylarda Ermenilerle birlikte hareket ettikleri gibi bir sonuca neden olacağını ifade eden Süryani Patrikhanesi yetkilileri ve diğer Süryani önde gelenleri, süreç sonunda resmî olarak olmasa da fiiliyatta (de facto) olarak bu taleplerini elde etmeyi başarmışlardır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

A.MKT.MHM. nr. 609/36; nr. 637/34; A.VRK. nr. 140/19; BEO. nr. 660/49438; DH.TMIK.M. nr. 13/23; HR.SFR.3. nr. 448/36; HR.TH. nr. 166/20; Y.PRK. ASK. nr. 109/69; Y.PRK.AZN. nr. 15/1.

Eserler

20. Yüzyıl Döneminde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri, yay. haz. Bayram Bayraktar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2007.

Akyüz, P. Gabriyel, *Osmanlı Devleti'nde Süryani Kilisesi*, Resim Ofset A. Ş., Mardin 2002.

Aydın, Mahir, *Belgelerle Ermeni Soykırımı Senaryosu*, Togan Yayıncılık, İstanbul 2009.

Dolabani, Hanna, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Patriklerinin Özgeçmişi*, çev. Gabriyel Akyüz, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, İstanbul 2006.

Güllü, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Koluman, Aziz, *Ortadoğu'da Süryanilik (Dini – Sosyal – Kültürel Hayat)*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

Özcoşar, İbrahim, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat: 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008.

Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar – IV, Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.

Sarı, Gökhan, *Ermeni Meselesi Işığında Süryaniler: Tartışılan Bir Köken, Eleştirilen Bir Politika ve Unutulan Bir Değer*, Barış Kitabevi, Ankara 2013.

Tuğlacı, Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C III (1891-1922), Pars Yayın ve Tic. Ltd. Şti, İstanbul 2004.

Makaleler

Aydın, Mahir, “Ermeni Soykırımı Senaryosunun İlk Denemesi”, *Yaşay Sorun “Ermeni Meselesi”*, yay. haz. Mahir Aydın, 2008, s. 25-41.

Bozan, Oktay, “Ermeni Meselesi Bağlamında Diyarbakır Süryanileri ve Turabdin İsyancıları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 25/ S. 2, 2015, s. 193-213.

_____, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Mardin Sancağında Müslim-Gayrimüslim İlişkileri ve Ermeni Olayları”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)*, Yıl: 13, S.25, 2015/1, s. 85-127.

Güllü, Ramazan Erhan, “1895-1896 Ermeni İsyancılarının Osmanlı Vilayet İdaresine Etkileri -Halep Örneği-”, *OTAM - Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.32 2012, 2013, s. 1-33.

_____, “1895-1896 Ermeni İsyancılarında Batılı Devletlerin Osmanlı Devleti'ne Yönelik Tutumlarına Bir Örnek: Enis Paşa'nın Diyarbakır ve Halep Valiliklerine Karşı Tepkiler”, *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu, Ankara 23 Ocak 2014, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 179-182.

Mouradian, Claire, “Gustave Meyrier and the Turmoil in Diarbekir, 1894-1896”, *Armenian Tigranakeri/Diarbekir and Edessa/Urfa*, ed. Richard G. Hovannisian, Costa Mesa, CA: Mazda Publishers 2006, s. 209-250.

Özcoşar, İbrahim, “Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldanî ve Süryani Katolik Patriklikleri”, *Süryaniler ve Süryanilik – I. Kitap*, haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, 2005, s. 267-296.

_____, “Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi ve Süryani Kadimler”, *Süryaniler ve Süryanilik – II. Kitap*, haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, 2005, s. 209-237.

_____, “Separation and Conflict: Syriac Jacobites and Syriac Catholics in Mardin in the Eighteenth and Nineteenth Centuries”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol.: 38, No.: 2, 2014, s. 201-217.

Seyfeli, Canan, “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Süryani Kadim Kilisesi Örneği”, *Süryaniler ve Süryanilik – I. Kitap*, haz. Ahmet Taşğın, Eyyüp Tanrıverdi, Canan Seyfeli, 2005, s. 251-265.

Verheij, Jelle, “Diyarbakır and the Armenian Crisis of 1895”, *Social Relations in Ottoman Diyarbakır 1870-1915*, eds. Joost Jongerden, Jelle Verheij, Leiden, etc (Brill) 2012, s. 85-145.

Yazıcı, Serkan, “1895 Diyarbakır Ermeni Olayları”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C 3, 2008, s. 733-750.

Tezler

Bozan, Oktay, “Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayeti'nde 1895 Ermeni Olayları”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır 2006.

